

Өскенбай М.Ә.

**Ортағасырлардағы Орта Азия
түркі тайпаларының әлеуметтік
құрылысындағы сабақтастық
мәселелері**

Мақала Ортағасырлардағы Орта Азия түркі тайпаларының әлеуметтік құрылысы, оның ішінде билеушілер лауазымдарындағы сабақтастық мәселесіне арналған. Түркі тайпалары басшыларының есімдері мен лауазымдарынан, тайпа басшысына берілген «қаған» лауазымы бүкіл тайпа, халық атына ұласып, ол басшы билеген халық қағанат болып саналғаны анықталды. Сондай-ақ, қағанға оның атқарған қызметіне қарай, оның құрметіне қарай бір емес, бірнеше лауазым берілгенін Батыс түркі қағанаттары билеушілер есімдері негізінде мысал келтірілген: Сы-жабғу хан Толыс-тегін, Ирбис Ышбара (631-633 жж.), Ышбара-Толыс-шад хан (634-639 жж.), Халлық Ышбара-Жабғу хан (653-657 жж.) және т.б. Түркі, Батыс және Шығыс түркі, Түргеш, Ұйғыр, Қимақ, Қырғыз, Қарлұқ сынды қағанаттардың билеушілер лауазымы уақыт өте келе ауысқанымен, олардың негізгі қызметі дәл өзінің алдында болған билеуші топтардағыдай, сол қалпында сақталғанын атайды. Сонымен қатар, қытай жазбалары, араб деректері негізінде түркілерде жиі кездесетін жиырма сегіз билік лауазымын атап көрсетіп, олардың біразына салыстырмалы талдау жасалған. Нәтижесінде, автор VII-XII ғасырлар арасында билік еткен түркі тайпаларының билеушілер титулдарында үзілмей келе жатқан тәртіп – сабақтастық бар екенін анықтайды.

Түйін сөздер: Орта Азия, Тайпа, Қаған, Сабақтастық.

Oskenbay M.A.

**The problem of continuity of
social structure of the Turkic
tribes of Central Asia in the
medieval period**

This article examines the medieval social structure of the Turkic tribes of Central Asia, including the continuity of the titles of Turkic tribes rulers. The title of rulers of the Turkic tribes and tribal associations «qagan» was later transferred as the defining name of all the population belonging to this tribe and they were called kaganates. Also, in honor of Qagan, in accordance with achievements and committed heroic deeds, were given several titles, for example, among the rulers of the Western Turkic Kaganate, in addition to their own names, there were several titles: Sy-zhabgu Khan Tolys-tegin, Irbis Yshbara (631-633), Ishbara-Tolys-shad Khan (634-639), Hallyk Yshbara-Zhabgu Khan (653-657) and others. Over time, the titles of the rulers of the Turkic khanate, Western and Eastern Turkic Kaganate, Turgesh, Uigur, Kyrgyz, and Karluk Khaganates had changed, but their main activities had been preserved. In addition, based on the Chinese and Arab sources, the main twenty-eight titles of Turkic tribes were identified and a comparative analysis was made. As a result, the author concludes that, in the VII-XII centuries, the titles of the Turkic tribes of Central Asia had a coherent order of continuity.

Key words: Central Asia, Tribe, Qagan, Continuity.

Оскенбай М.А.

**Проблема преемственности
социального строя тюркских
племен Центральной Азии
в средневековые**

В данной статье рассматривается средневековый социальный строй тюркских племен Центральной Азии, в том числе о преемственности титулов правителей тюркских племен. Титул правителей тюркских племен и племенных объединений «каган» в дальнейшем передавался как определяющее название всех населений принадлежащих этому племени и назывались они каганатами. Так же в честь Кагана, в соответствии с деятельностью и совершенными героическими поступками присваивалось несколько титулов. Например, у правителей Западного тюркского Каганата, помимо собственных имен, были несколько титульных имен: Сы-жабгу хан Толыс-тегін, Ирбис Ышбара (631-633 гг.), Ышбара-Толыс-шад хан (634-639 гг.), Халлык Ышбара-Жабгу хан (653-657 гг.) и другие. С течением времени титулы правители Тюркского, Западного и Восточного тюркского каганатов, Тюргешского, Уйгурского, Кыргызского, Карлукского каганатов менялись, но их основная деятельность сохранилась. Кроме того, на основе китайских и арабских источников были выявлены основные двадцать восемь титулов тюркских племен и сделан сравнительный анализ. В результате автор делает вывод, что в VII-XII веках в титулатуре тюркских племен Центральной Азии существовал непрерывный порядок преемственности.

Ключевые слова: Средняя Азия, Племя, Каган, Преемственность.

**ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ОРТА АЗИЯ ТҮРКІ
ТАЙПАЛАРЫНЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК
ҚҰРЫЛЫСЫНДАҒЫ
САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕ-
ЛЕЛЕРІ**

Кіріспе

Ортағасырлардағы Орта Азия түркі тайпаларының әлеуметтік құрылысы рулық-тайпалық қатынасқа негізделді. Рулық-тайпалық қатынас көшпенді түркі тайпаларының әкімшілік, иерархиялық, тіпті территориялық қызметін атқарды. Ру дегеніміз экономикалық, әлеуметтік негізгі ұясы бар, арғы тегі бір әкеден немесе бір шешеден тараған туыстар тобы.

Түркі халықтарының әлеуметтік танымында терең орын алған лақап есім беру дәстүрі сол халықтардың фольклорлық шығармаларында, көне аңыздарда, ертегілерде, батырлық эпостарда да кең көрініс тапқан. Онда басты қаһарманға жаңа есім беру екі түрлі жағдайда жүзеге асқан. Бірі – ерлік көрсетуінен кейін, екіншісі – таққа отырған кезде. Ерлік істерге жеке-дара жауға шауып, асқан батырлық көрсету, жабайы аңды өлтіру, түрлі күрес сайысында жеңіп шығу, т.б. жатады. Түркі қағанаты қағандарының: Елтеріс, Ішбара, Үкі, Ірбіс сынды хандар лауазымы олардың ерлік жасағаннан кейін берілген лауазымдары болып табылады.

Түркі тайпалары басшыларының есімдері мен лауазымдарынан аңғаратынымыз, тайпа басшысына берілген «қаған» лауазымы бүкіл тайпа, халық атына ұласып, ол басшы билеген халық қағанат болып саналған. Кейде қағанға оның атқарған қызметіне қарай, оның құрметіне қарай бір емес, бірнеше лауазым берілгенін Батыс түркі қағанаттары билеушілер есімдерінен көре аламыз: Сы-жабғу хан Толыс-тегін, Ирбіс Ышбара (631-633), Ышбара-Толыс-шад хан (634-639), Халлық Ышбара-Жабғу хан (653-657) және т.б.

Түркі мемлекеттері рулық-тайпалық құрылысқа негізделген, этникалық жақындығына, аумақтық ыңғайластығына орай бірнеше тайпалық одақтардан конфедерациялық жағдайда құрылған. Олардың көпсатылық басшылық органдары болды және белгілі тәртіп бойынша қағанның аға-інілері, балалары мұрагерлік жолмен иелік етті. Құрамындағы көптеген тайпаларды бақылап ұстап отыру үшін оларды жеке әкімшілік аймақтарға бөліп, оларға бақылаушы тағайындалатын.

Түркі тайпалары титулдарына байланысты деректер

Ортағасырлық Орта Азия түркі тайпалары қоғамы әр түрлі әлеуметтік топтарға бөлінген және олардың әрқайсысының өзіндік атаулары болған. Әлеуметтік иерархияның ең басында тұрған Қаған болды.

Қаған – хандардың ханы, бас хан деген ұғымды білдіреді – түркі мемлекеттерінің басшысы. Түркі, Батыс және Шығыс түркі, Түргеш, Ұйғыр, Қимақ, Қырғыз, Қарлұқ секілді қағандықтарды басқарған. Ол жоғарғы билеуші, әскербасы болды. Қағандықтағы жоғары лауазымдарға қаған өз туыстарын тағайындап, соларға арқа сүйеп отырған. Олар қағандыққа қарасты тайпаларды билеп төстеді және өз үлестеріне тиісті әскерді басқарды. Қаған мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси істерінің бәріне басшылық етті. Соғыс ашу немесе бітімге келу, шетелдік елшілерді қабылдау, құрылтай жиналысын шақыру, ру басшыларын тағайындау, алым-салықты қадағалау, т.б. істермен айналысты (Наделяев, 1969:405).

Түркі тайпалы титулдарына байланысты ең алғашқы мәліметтердің бірі Қытай деректерінен кездеседі. Онда Орта Азиядағы сяньби тайпа басшысының титулы туралы келесі мәліметтер бар: «402 жылы жужандар өздерінің ханын бұрынғы ғұндардан келе жатқан «шаньюй» емес, орнына «қаған» деп атайтын болды». Қаған титулы кейіннен аварлар мен VI ғасыр ортасында ең үлкен көшпелі империя Түрік қағанатын құрған түркілерге көшкен болатын (551 жылдан бастап). Қағанат құлағаннан кейін бұл титул басқа түркітілдес халықтарда (хазарлар, ұйғырлар, қарлұқтар, қырғыздар, қимақтар және т.б.) жалғасын тапты. Мемлекет қағанат деп аталды, ал оны билеуші титулы қаған болды.

«Син Таншу» кітабында түріктердің лауазымы туралы құнды дерек бар: «Олардың билеушісі қаған, қағанның әйелі қатұн деп аталады... (ашина нәсілінен басқа) өзге рулардың қол бастағандары шад, ұлдары мен інілері тегін деп аталды. Ірі ұлықтары ябғұ, күлліг чор, аба, сылифа 俟利發, тудүн, іркін, яньхунда, селифа 頡利發, тарқан сияқты 28 дәрежеге бөлінді. Шенді мұрагерлікпен иеленді, ұлық санына шек қойылмады. Жасауыл сарбаздары бөрі деп аталды» (Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері, 2006:37).

Мемлекеттік ең жоғары органы қаған тұқымдары мен ірі тайпа көсемдерінен құралған шонжарлар кеңесі болып табылды. Кеңесте ел

тағдырына қатысты мәселелер қарастырылып отырған. Қытай деректерінде түріктердің ең ірі ұлығы – ябғу, одан кейінгісі – шад, одан кейінгісі – тегін, одан кейінгісі – Елтебер, одан кейінгісі – тудынбер, барлығы төменгі шендегілермен қосқанда жиырма сегіз дәреже деп көрсеткен. Олар бұл шенге мұрагерлікпен ие болады. ...Туларында бөрінің зермен айшықталған бас бейнесі бар. Жасауыл сарбаздары «Бөрі» деп айтады. Бұл қытай тілінде «Лан» (қасқыр) деген ұғымды білдіреді. Өздерінің қасқырдан туған ежелгі тегін ұмытпау үшін осылай айтады (Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері, 2006:37).

Қытай жылнамаларының негізінде жазған еңбегі барысында Нығмет Мыңжан бес тайпалы дулаттан құралған сол қанат тайпаларының билеушілері «шор» деп, ал бес тайпалы нұшбеден құралған оң қанат тайпаларының билеушілері «еркін» деп аталғандығын жазады. Автор бұдан әрі: «...жұңғоның тарих кітаптарында бұл тайпалардың аттары атынан олардың бастықтарының аты, одан бұл бастықтардың лауазымы тіркеліп жазылғандығын» айтады. «...мәселен, «түргеш – алаш – шор» деген тіркестегі «түргеш» – тайпаның аты. «Алаш» осы тайпаны билеуші адамның аты. Ал «шор» осы адамның лауазымы (мансабы). «Азғыр – нижұқ – еркін» деген тіркестегі «азғыр» тайпаның аты, «нижұқ» тайпа билеушісінің аты. Ал еркін – сол адамның лауазымы» (Мыңжан, 1994:119). Автордың айтып отырған билеуші аты мен оның лауазымы атының бұлайша тіркесуі жөнінде басқа да зерттеушілердің пікірлері де жоқ емес.

Мәселен, белгілі тарихшы Г.Б. Хабижанова «тайпалардың соңына жалғанған «чур» жұрнағын зерттеушілердің бірқатары түркі халықтарына кеңінен таныс «чор» жұрнағымен байланыстырады. «Чор» дулуларға ғана тән саяси титул ғана емес, сонымен қатар отыз оғландардың да «отыз чор» атты титулы болған» дей келе, бұған дәлел ретінде автор зерттеуші Т.Акеровтың дулу мен отыз оғлан тайпаларының арасындағы байланыстың болуы ықтималдығы туралы айтқан тұжырымын басшылыққа алады (Хабижанова, 2003:92-105).

Ал Н. Мыңжан «Жұңғоның» ескі тарих кітаптарын пайдалана отырып дулаттардың бес тайпасының тізімін билеуші атауларымен бірге былайша көрсетеді:

1. Түргеш – алаш – чор ұлысы;
2. Қойлау – күлүг – чор ұлысы;
3. Чимойын (шимүгін) – лүи – чор ұлысы;
4. Ысты – тон – чор ұлысы;

5. Жаныс – шопан – чор ұлысы (Мыңжан, 1994:121).

Аталғандар тізіміндегі алғашқылары – тайпа атаулары, екіншілері – алаш, күлүг, тон, шопандар – тайпа билеушілерінің атаулары, ал үшінші, яғни чорлар – олардың лауазымдары болып отыр.

Дәл осындай көріністі Батыс түрік қағанатының оң қанатына енген аталмыш «оңдық шадыпыттарда» да дулаттардағыдай тайпаның аты оны билеушінің атымен және лауазымымен қатар аталатын болғанын көреміз. Тарихи мәліметтердің хабарлауынша, нұшбилерде мынадай бес ірі ұлыс болған:

1. Азғыр (әскіл) – күл – еркін ұлысы;
2. Қасо – күл – еркін ұлысы;
3. Барысқан (барсаған) – тон ашбар – еркін ұлысы;
4. Азғыр (әскіл) – нижұқ – еркін ұлысы;
5. Қасо – шопан – еркін ұлысы (Мыңжан, 1994:122).

Яғни бұл аталғандардың алғашқылары – азғыр, қасо, барысқандар тайпа атаулары болса, ал екінші реттегі күл, тон ашбар, нижұқ дегендер – сол тайпаларды билеген адам аттары, соңғы – еркін олардың лауазымдары болып отыр.

Қытай деректерінде батыс түркіліктердің, дәлірек айтар болсақ дулулар одағының құрылуының алғышарттары жайлы жақсы баяндалған болатын, мәселен: «Батыс түріктің арғы атасы – Нағыз Түрік шадтың немересі Тұрұм. Лауазымы Тай Ябғұ. Оның үлкен ұлы Түмен Ел қаған, екінші ұлы – Істемі. Істемінің ұлы – Тарду қаған, Бұқа қаған деп те аталады. Бастапқыда Шығыс түрікпен бірге Үйсіннің байырғы мекеніне бөлініп қоныстанды. Шығыс жағы Түрікке, батысы Лейжу теңізіне, оңтүстігі Шәлік еліне, солтүстігі Қаңғайға тіреледі, астанаға солтүстігінен жеті мың ли қашық. Ағни елінен солтүстік-батысқа қарай жеті күн жүргенде, оның күнгей ордасына, солтүстікке қарай сегіз күн жүргенде, оның теріскей ордасына (Бесбалыққа) жетуге болады. Түрік, Нұшбе, Қарлық, Чоңұт, Чұмұл, Үбір сияқты аталар аралас қоныстанды. Ғұрып-салты Түріктермен барандас, тек тілдерінде болар-болмас айырмашылық бар» деген жолдардан жалпы «түрік» атауының – Бес түрік – Дулу одағымен пара-пар болып отырғандығына көз жеткіземіз. Ал дулу одағының құрамындағы – Түргеш-Алаш чор ұлысы Іле өзенінің орта және төменгі аймағын мекендегені белгілі.

Бұл мысалдар тарихи қызметтері, ерлік істері мен ел есінде ерекше сақталған билеушілер мен

батырлардың өздерінің нағыз есімдерімен қатар ерлік, батырлық немесе титулдық, лауазымдық есімі бірге айтылатынын көреміз.

Қытай деректерінде келесідей түркі басшыларының титулдары жиі кездеседі: кэхань – қаған, катун – хатун, дәлэ – тегін, шеху – ябғу, ша – шад, тутунь – тұтұқ, дагань – тарная, бе – бек, мохэ – бага, мохэду – баһадүр, гудулу – құтлұқ, бигя – билге, дынли – тәңірі, т.с.с. (Бичурин, 1950: 305, 334, 356).

Күлтегін жыры да алғашқы Түрік қағандарының аталуымен басталады:

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының ел-жұртын
Қалыптастырған иелік еткен (Гумилев, 1994: 310).

Деректерде «хан», «қаған» терминдері ұқсас мағынаны білдіретін, кейде екеуі де бір мағынаны білдіретін термин ретінде қолданылады. Жалпы түркі мемлекетінің басшысын хан деп атаса, қаған деген атау хақ хан, ханның ханы, нағыз хан деген мағыналарды берген. Ортағасырларда түркі мемлекеттерін жаулап алушылар да, оған басшылық жасағысы келетіндер де көп болды. Сол арқылы қағандар бүкіл әлемді басқаруды көздеп, билік тағына келген тұлғалар өздерін барынша ерекшелеп, жоғарылатып көрсетуге тырысқан.

Л.Н. Гумилевтің «Көне түркілер» атты еңбегінде автор түркі қағанатының мемлекеттік құрылымын егжей-тегжей сипаттаған: «Мемлекетте ханнан кейінгі тұрған тұлға жабғу болды. Жабғу вице-корольдің міндетін атқарды, ал бұл лауазымға әдетте тек билік басындағы рудың тұқымдары ғана ие бола алды. Мысалы, Бумын ел ханның тұсында жабғу титулы оның ағасы Істеміде болды. Бірақ, оның жабғу титулы оған тақты мирас етуге құқық бермеді; тақ мирасқорына қызметінен тәуелсіз «тегін» деп аталатын ерекше титул берілді. «Шад» титулы қаны бір, өздерінің қол астында жасақтары мен жері бар билеуші әулет өкілдерінің ханзадаларына берілді...» (Гумилев, 2003:53). Гумилевтің ойынша, түркі мемлекеті «рулық қатынасты басынан өткізген әскери демократия кезеңінде тұрды» (Гумилев, 2003:64).

Қойшығара Салғараұлы түріктердің басшылар иерархиясын қағаннан кейін жабғу болды, одан кейінгі билік дәрежесі тегін деп аталды. Үшінші билік иесі ұлық бегі. Төртінші –

түмен бегі деген топтарға бөледі (Салғараұлы, 1999:17).

Орыс шығыстанушы-тюркологы Платон Михайлович Мелиоранский көне түркі жазбаларын зерттей келе түркілердің басшыларын келесідей сатылайды: шад (кіші шад), жабғу (ұлы шад), кіші қаған, ұлы қаған (Мелиоранский, 1899:110).

Түркеш қағандығындағы билік, негізінен, әкеден балаға мұрагерлік жолмен ауысып отырған. Бірақ бұл дәстүр қағандықтың ішкі-сыртқы жағдайындағы өзгерістерге қарай ұдайы өзгеріп отырған. «Бес Арыс» Дулаттан шыққан әкелі-балалы Өжелі мен Сақал билігі 711 жылғы қырғыннан соң үзіліп қалды да, 715 жылдан кейін шеп тайпасынан шыққан Сұлу шордың қолына өтті. Сұлу 738 жылы өлтірілген соң, түркеш тағына Сақал мен Сұлудың ұрпақтары таласып, оны біржола күйретіп тынды.

Түркеш қағандығындағы мансап баспалдақтары Шығыс Түрік қағанаты мен Батыс Түрік қағанатындағыдай айқын, тұрақты болған жоқ. Бұл мәселе төңірегінде қалам тартқан ғалым Зардыхан Қинаятұлы былай дейді: «Түргеш қағанатында ... орталық немесе бас билік ұзаққа созыла алмады. Қағандық бір орталыққа әкімшілік жүйесі негізінде емес, ру-тайпалық әскери құрылым бойынша басқарылғандықтан, ішкі-сыртқы жаулардың бүлдіру әрекетіне тосқауыл бола алмады. Сондықтан да, түркеш тағына кім күшті болса, сол отырып, елдің берекесін кетірді. Қаған тағына бірде тегін, бірде тархан, енді бірде шор (күлшор) мен еркіндер (күлеркіндер) отырса, кейде бойла (ата бойла) лауазымдылар отыра беретін болған. Мәселен, түркештің төртінші қағаны Наватегін еді. Сұлудың (Сұлуды айтып отыр) мұрагері Тоқсан күлшор болатын (Қинаятұлы, 2007:185).

Түркеш еліндегі ірі мемлекеттік лауазымдар қатарында тушы-домжы (ду можы, ду моду, ду жы, т.б.), тамғаш-танбашы дегендер де бар. Ду мо жы, ду жы дегендер – түріктің ту ұстаушысы, орда нөкері (гвардия) дегенді білдіретін әскери зор лауазымның аттары. Әдетте, тушы түркештің «Бес Нұшбесі» ішіндегі азғыр (Азкіі) тайпасының күлеркіндерінен тағайындалатын болған. Қытай жазбаларында «түркештің орданың бас байрақшы мансабы – думо» деп жазылған (Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері, 2006:39). Белгілі ғалым Зардыхан Қинаятұлы аталғандарға назар сала отырып, түркілерде лауазым көп болғандығын айтады (Қинаятұлы, 2010:191).

Қытай жазбалары, орда хаттамаларында тіркелген түркеш қағандары мен орда мансапты-

ларына берілді делінетін атақтар мен шендердің саны ондап саналады. Егер, қытай жазбаларына сенер болсақ, түркештер ешқашан дербес мемлекет құрып көрмеген, тек Таң ордасының жергілікті бір аймағы болып шығады. Бұл, әрине, тарихи шындыққа сай келмейді, сондықтан біз мүмкіндігімізге орай, әр түрлі деректерді салыстыра талдау арқылы қорытынды жасауға тырыстық.

Түркештердің қоғамдық қатынастары, отбасылық өмірі, әлеуметтік ой-санасы жалпы түркілік сипаттан өзгеше болмаған. Отбасында әке мен шеше, ру ішінде рубасы, ақсақалдар, ал қағанатта қаған билігі мен беделі бұлжымас деп мойындалатын. Отбасы – ру – мемлекет біртұтас, халық – әскер біртұтас, бұл ұғымдар түрік халықтарын халық етіп, түркілер құрған үлкенді-кішілі мемлекеттерді мемлекет қылған мықты ұғымдар еді.

VI ғасырдың екінші жартысы немесе VII ғасырдың бас кезінде қарлұқтардың бір бөлігі батыс түрік әскерлері құрамында болып, олардың басшысы «жабғу» лауазымын қабылдаған. Олардың басқа бөлімдері, бас билеушілері Моңғолиядағы Өтікен жерінде болған көрінеді. Бұл мәселе төңірегінде өз еңбегінде арнайы тоқталған ғалым З. Қинаятұлы былай дейді: «Қарлұқ тайпалары одағының көсемі Елтебер деп аталды. Шығыс және Батыс Түрік қағанаттары шекарасының түйіскен жерінде болуы қарлұқ тайпаларының тарихы географиялық жағдайымен байланысты болды. Олар түркі саяси бірлестіктерінің ықпалында болған еді. 682 жылы Шығыс Түрік қағанаты құрылғаннан кейін қарлұқтар оған тәуелді болды. Ежелгі түрік деректері бойынша, 711-712 жылдары түрік қағандары ағайынды Күлтегін мен Могилян ханға қарсы алғаш бас көтергендер қарлұқтар болды. Бұл туралы «Күлтегін» ескерткішінде: «Күлтегін 27 жасқа келгенде қарлұқтар еркіндік пен бостандығы үшін бізге дұшпан болды», – деп жазылған. 715 жылы Білге қаған мен Күлтегін «қасиетті Тамаг» тауы етегінде қарлұқтарды жеңді (Қинаятұлы, 2010:193).

VIII ғасырдың орта шенінде қарлұқтар Шығыс және Батыс қағанаттың құлауына әкеп соқтырған саяси оқиғаларға да қатысты. 734 жылы Білге қаған қайтыс болып, Шығыс Түрік қағанаты өзінің құдіретті тірегінен айырылды. 742 жылы қазіргі Моңғолия даласында саяси билік ұйғыр, қарлұқ және қосынды (басмыл) тайпалар одағына өтті. Алғашында басмылдар үстем болды да, олардың көсемі өзін қаған деп жариялады. Бірақ көп кешікпей 744 жылы қарлұқтар

мен ұйғырлардың біріккен күштері басмылдарға соққы берді. Ішкі Азияда жаңа мемлекеттік бірлестік – Ұйғыр қағанаты (744–840) құрылды» (Кинаятулы, 2007:197). Автор бұдан әрі Ұйғыр қағанатының саяси үстемдігі шығыста Алтайдан Маньчжурия даласына, оңтүстікте Гоби шөліне дейін жетіп, ал 758 жылы Енисей қырғыздары да ұйғырларға бағынғандығын атап өтеді.

Көріп отырғанымыздай, Шығыс және Батыс Түрік қағанаттарының орнын басқан ұйғыр, қарлұқ және басмыл сынды тайпалық одақтар өздерінің алдында болған билеушілердің лауазымдарын сол қалпында сақтап, билік басына келгенде өздерін де қаған деп жариялады.

Әл-Масуди қарлұқтардың арасынан Афрасиаб және Ашина әулетінен хандардың ханы (қаған) шыққанын және ол аймақтағы күллі түрік тайпаларының үстінен билік жүргізе алатынын мәлімдейді. Ашинаның үрім-бұтағы болу қарлұқ көсемдеріне ескі ябғу лауазымын ысырып тастап, жаңа қаған лауазымын қабылдауға мүмкіндік берді. «Ябғу – қарлұқтар патшаларының бұрынғы лауазымы, – деп жазады Х ғасырдағы Худуд әл-алам» авторы (Храковский, 1959: 213).

Шамамен екі жүз жылға жуық дербес өмір сүрген Түркі (Көк Түрік) қағанаты 745 жылы құлдырап тарих сахнасынан ысырылса да, Түрік атауы деректерінде Түрікмен, орыс деректерде Торк атымен белгілі бола бастады (Tashagil, 2004:19). Бұл тулары түрік тарихшысы, профессор Ахмет Ташағыл Түркі империясының өлмегендігін, аты тарих сахнасынан кеткенімен де, заты бүгінге дейін жасағандығын дөп басып айтады (Tashagil, 2011: 415). Автордың ойынша, оның түркі қанаттары арасында саяси-этникалық сабақтастық болған. Расында да, түркі қағанаттарының аясына топтасқан тайпалар тарихта әртүрлі атауларға ие болып, соған орай олардың құрған мемлекеттерінің де аты өзгеріске ұшырап, алайда заты – этникалық денесі сол күйінше сақталып отырған.

Бір қызығы Қимақ қағанаты басшыларының титулдары уақыт өте өзгеріске ұшы-

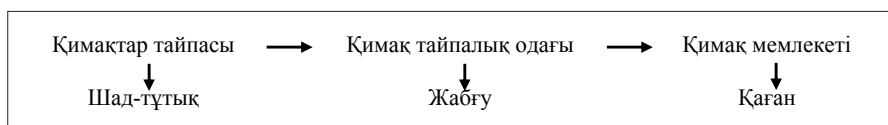
рап отырды. Бірақ атауы өзгергенімен, негізгі атқаратын қызметі өзгермегенін ескеру керек. Гардизи бойынша Қимақтардың басшысы «шад-тұтық» деп аталған. «Шад» және «тұтық» титулдары көнетүркі ескерткіштерінде кездеседі. Б.Е. Көмеков өзінің «Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам» атты еңбегінде былай деп баяндайды: «840 жылы Ұйғыр қағанаты құлаған соң, оған кірген эймюр, баяндур, татар тайпалары қимақ бірлестігіне қосылып кетеді. Дәл осы кезде қимақ федерациясы пайда бола бастайды. Қимақ тайпалық одағының құрылуымен ондағы басқару титулдарында да өзгерістер болды. Енді қимақ тайпаларының басшысы «байғу» деген титулға ие болды» (Кумеков, 1970:116).

Владимир Минорскидің ойынша, «байғу» термині «жабғудың» өзгеріске ұшыраған түрі (Minorsky, 1970:100). «Жабғу» дәрежесі бойынша «шадтан» жоғары тұрды. Бұл дәрежені қарлұқ, оғыз, ұйғыр және тағы басқа түркі тайпалары басшыларында болған.

X-XI ғасырлардағы Қимақтардың басшылары туралы қызықты деректі Ибн әл-Йакубидің түркітілдес тайпалардың және халықтар бөліміндегі жазбаларынан көреміз: «Түркістан және түріктер бірнеше халықтар мен мемлекеттерге (мамлик) бөлінеді. Олардың ішінде қарлұқ, оғыздар, тоғыз оғыздар, қимақтар түркі тайпаларының ішіндегі ең мықтылары және әрқайсыларының өздерінің мемлекеттері мен өздерінің хандары бар» (Jakubi, 1892:295).

Қимақтарда мемлекеттілік пайда болғаннан бастап (IX ғасырдың соңы – X ғ.) олардың басшылары ең жоғарғы түркілердің титулы – қаған деп аталды. Әл-Хорезми былай дейді: «Қаған түріктердің басшысы. Қаған – хандардың ханы, яғни парсылар шах-аншах деп айтатындай, ол басшылардың басшысы». Осыған байланысты Б.Е. Көмеков Қимақтардың мемлекет құрылуындағы басшылардың титулдарының синхронды сатылануын келесі кестеде көрсетеді: (Кумеков, 1970:116).

1-кесте – Қимақ басшылары титулдарының синхронды сатылануы

Әл-Идриси қимақ қағаны тек сол патша әулеттен шыққан адам ғана бола алады деген дерек қалдырған. Худуд әл-алам еңбегінде қимақтардың басшысы қаған деп аталған және оның қол астында он бір әскербасы ('amil) болғанын, және олардың енші жерлері ('amal) олардың балаларына мирас болып берілетіндігі жазылған (Minorsky, 1970:100).

Хакастардың тарихын жазған орыс ғалымы Қызыласов хакастардың басшыларының VI-VII ғғ. деректерде атаулары «Елтебер», «ажо», «бек», «қаған» деген титулдарға ие болғанын айтады. VIII ғасырдағы руна жазбалары халықтардың екі түрін ажыратып көрсетеді: елтебері бар халық (елтеберлік будун) және қағаны бар халық (қағанлық будун). Бұл кездегі мемлекет құраған тайпаның басым бөлігі қырғыздар болған. Сондықтан оның халқы, этникалық алуан түрлілігіне қарамастан, олардың барлығын қырғыз будун (қырғыз халқы) деп, мемлекетін қырғыз жері

деп атаған (Қызыласов, 1993:52).

Бұл кезеңдегі қырғыз тайпасының мемлекетке үстемдік жасағанын Н.Я. Бичуриннің келесі жазбаларынан да көре аламыз. Түрік қағаны Қапаған қырғыздардың ханы Барс бекті қаған деп аталуын мойындап және Құтлұқ Елтеріс қағанның қызын оған ұзатуға келіседі. Бұл оқиға Білге Қаған ескерткішінде де жазылған: «Менің ағам-қағанмен бірге... Кетмен үстірті арқылы өтіп қырғыздар мекеніне дейін жеттік. ...Барсбек болды; біз ол кезде оған қаған титулын бердік және оған менің кіші қарындасымды ұзаттық» (Малов, 1951:38-39). Осылайша, Қырғыз мемлекеті Түркі қағанатымен бір деңгейге теңесті. Қырғыз қағаны түрік қағанымен тең дәрежеде болды, екі елдің де билеуші рулары әулеттік неке арқылы бейбіт келісімге келді. Кейіннен Мойын шордың қырғыз елін талқандағаннан кейін Қырғыз мемлекеті Ұйғыр қағанатына тәуелді болады да, қырғыз билеушісі өзінің «Қаған» титулынан айырылады.

2-кесте – В.В. Трепавлов бойынша көшпелі империялардың Жоғарғы билеушілерінің титулдарын салыстыру (Трепавлов, 2015:101)

Мемлекет	Жоғары Билеушісі толық титулы элементтері			
	Көктегі қолдаушысы болуының көрсеткіші	Этносаяси анықтамасы	Құрметті теңеу	Өзіндік титулы
Ғұн	Аспанмен тағайындалған	Ғұндық	Ұлы	Шаньюй
Түркі	Аспан тәрізді немесе аспанмен жаралған (тағайындалған)	Түркі	Дана немесе билеуші	Қаған
Моңғол	Мәңгі аспан күшімен тағайындалған	Ұлы Моңғол державасы	Мұхит	Хан

Жоғарыдағы кестеден көретініміз, түркі тайпаларының билеушілерінің титулдары ғұндардан бастап белгілі бір сабақтастықпен аталып келген. Орхон деректерінде жиі кездесетін «Аспанмен жаралған», «Ұлы көк аспан тағайындаған», «Ұлы аспанның қалауымен» деген, билеушілерді аспанмен теңеген теңеулер бекер кездеспейді. «Аспанның қалауымен, менің басыма бақ қонды, мен қаған болдым (таққа отырдым); ...Қағандарға мемлекет беретін Ұлы көк аспанның өзі ...түркі халықтарының аты өшпесін, даңқы жоғалмасын деп мені қаған етіп тағайындады»; «Ұлы аспан сендерге хан сыйлады, жер беті тіршілігі мен суға қамқор болсын деп...» (Малов, 1951: 35)

Кеңістікті «кендік» мағынасын қарастыратын түрлі терминдермен теңдестіруге қарамастан, мифологиялық кеңістік қанша дегенмен ұйымдастырылған, бөліктерге бөлінген, яғни, құрамдас әрі жиынтықты. Ол «мәдени саланың сакралданған мифтендірілген нысандары» терминімен белгіленетін архаикалық мәдениет бұйымдарымен толтырылған. Бұлар құдайлар, адамдар және топографиялық бөліктер болуы мүмкін. Әдетте, архаикалық кеңістік көлденеңінен шектелмегендіктен, тік құрылымға ие болған. Төрт тараптан тұратын әлем және ғалам кеңістігінің үш дербес құрылымы туралы ежелгі түсінік негізінде ежелгі мифтер жатыр.

Олардың әр бөлігі ғарыштық «көпірлер»

арқылы жалғанып, рөлдерін өзендер, таулар, ағаштар, құстар мен жан-жануарлар ойнайды. Бұл үлгіні түркі эпитафиясының мына шумақтары жарқын көрсетеді: «Жоғарыда көк аспан, (ал) төменде қара жер жаратылғанда, олардың ортасында адамзат баласы пайда болған. Адамзат баласының үстінде менің бабаларым Бумын-қаған (және) Істеми-қаған (патшалық құрған)» (Омарбеков, 2015:5). Ғұндар бастап түркілерде кездесетін билеушілер титулындағы космогониялық ұқсастықтан аңғартатынымыз ғұндар мен түркілер идеологиясында сабақтастық болған.

Қорытынды

Түркі тайпалары басшыларының титулдары осылай өзгеріске ұшырап отыруынан қорытынды жасайтын болсақ, сол кездегі мемлекет ішінде өмір сүріп отырған тайпаның саяси жағынан, әлеуметтік жағынан қай тайпа

басым болса, сол тайпаның басқару формасы басқарушы мемлекеттің қолданысына енеді.

Көріп отырғанымыздай, V ғасырлардағы көне түркілер мен VIII-XII Орта Азия мемлекеттері басшыларының титулдары арасында байланыс бар. Бұл ортағасырлардағы түркі тайпалары арасында сабақтастық болғанының тағы бір дәлелі.

Түркі мемлекеттері билеушілері белгілі бір принциппен билік басына келіп отырған. Ол – сабақтастық принципі. Сабақтастық қай кезде де үзілмеген. Бұл – тіршіліктің даму заңдылығы. Көшпенді тіршіліктің ықпалындағы жеке-жеке тайпалардың белгілі бір кезеңде одақ болып бірігуі негізінде елді басқаруда жаңа бір ұйымдар қалыптастырып, олармен бірге қоғамдық жаңа құқықтар мен жаңа ережелері тәріздес түрлі категориялар да туып отырған. Соның нәтижесінде қоғам мүшелері жаңа қоғамдық сананың пайда болуына қадам жасайды. Бұның негізі ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан сабақтастық.

Әдебиеттер

- 1 Ahmet Taşağıl. (2004) Çin kaynaklarına göre eski türk boyları (M. Ö. III – M.S. X. ASIR). Ankara.
- 2 Ahmet Taşağıl (2011). Kazakistan topraklarında ömür süren töles boylarının stratejik önemi (6-7 yy.lar). IV Халықаралық Түркология конгресі. 2011 жыл 13-14 мамыр. Түркістан.
- 3 Minorsky V. (1970) Hudūd al-‘Ālam; «The regions of the world»; a Persian geography, 372 A.H.-982 A.D. (Book). Vol. II. London: Luzac.
- 4 Бичурин Н.Я. (1950) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. Москва-Ленинград: Академия наук СССР.
- 5 Гумилев Л.Н. (2003) Древние Тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI-VIII вв. н.э.), 2003.
- 6 Гумилев Л.Н. (1994) Көне түріктер. Алматы: Ана тілі.
- 7 Древнетюркский словарь (1969). Редакторы В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. Ленинград: Наука.
- 8 Йякуби. Булдан (1892) Kitabal-Boldanauctore Ahmadibn AbiJacubibn Wadhilai-Katibal-Jacul– BAG, edidit M. J. de-Goeje. Pars VII. Lu,gduni Batavorum.
- 9 Кинаятұлы З. (2007) Преемственность в истории государств кочевников. В кн.: История казахской государственности древность и средневековье. Алматы: Адамар. С. 6-32; 10-11.
- 10 Кумеков Б.Е. (1970) Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата.
- 11 Кызыласов Л.Р. (1993) История Хакасии, с древнейших времен до 1917 года. Москва: Наука.
- 12 Кинаятұлы З. (2010) Шыңғысхан және қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу (монография). Алматы: Тарих тағылымы.
- 13 Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жж.) (2006) Екінші кітап. Алматы: өнер.
- 14 Малов С.Е. (1951) Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва-Ленинград, Издательство Академии наук СССР.
- 15 Мелиоранский П.М. (1899) Памятник в честь Кюль-тегина. ЗВОРАО, Т.12.
- 16 Мынжан Н. (1994) Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы: Жалын.
- 17 Орта Азия көшпелілері өркениетінің тарихы: Т. II. Орта Азия көшпелілерінің дәстүрлі мәдениеті: негіздері және тарихи сабақтары (2015). Жауапты ред., Т. Омарбеков. Алматы: Қазақ университеті.
- 18 Салғараұлы К. (1999) Түріктер (Тужио). Жыужэндар. Алматы: Санат.
- 19 Трепавлов В.В. (2015) Степные империи Евразии: Монголы и татары. Москва: Квадрига.
- 20 Хабижанова Г.Б. (2003) Теле и телеу: этнические гипотезы //Алаш: историко-этнологический научный журнал. №1(4). Алматы, 2003. С. 92-105.
- 21 Храковский В. (1959) Шараф аз-заман Тахира ал-Марвази. Глава о тюрках. Труды сектора востоковедения АНКаз. ССР, т. 1. Алма-Алма.

References

- 1 Ahmet Taşağıl. (2004) Çin kaynaklarına göre eski türk boyları (M. Ö. III – M.S. H. ASIR). Ankara.
- 2 Ahmet Taşağıl (2011). Kazakistan topraklarında ömür süren төles boylarının stratejik önemi (6-7 yy.лар). IV Halyқаралық Түркология конгреси. 2011 zhyl 13-14 мамыр. Түркistan.
- 3 Minorsky V. (1970) Hudūd al-‘Ālam; «The regions of the world»; a Persian geography, 372 A.H.-982 A.D. (Book). Vol. II. London: Luzac.
- 4 Bichurin N.Ja. (1950) Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena. T. I. Moskva-Leningrad: Akademija nauk SSSR.
- 5 Gumilev L.N. (2003) Drevnie Tjurki. Istorija obrazovanija i rascveta Velikogo tjurkskogo kaganata (VI-VIII vv. n.je.), 2003.
- 6 Gumilev L.N. (1994) Көне түріктер. Алматы: Ана тили.
- 7 Drevnetjurkskij slovar’ (1969). Redaktory V.M. Nadeljaev, D.M. Nasilov, Je.R. Tenishev, A.M. Shherbak. Leningrad: Nauka.
- 8 Jakubi. Buldan (1892) Kitabal-Boldanauctore Ahmadibn AbiJacubibn Wadhilai-Katibal-Jacul– BAG, edidit M. J. deGoeje. Pars VII. Lu.gduni Batavorum.
- 9 Kinajatuly Z. (2007) Preemstvennost’ v istorii gosudarstv kochevnikov. V kn.: Is-torija kazahskoj gosudarstvennosti drevnost’ i srednevekov’e. Almaty: Adamar. S. 6-32; 10-11.
- 10 Kumekov B.E. (1970) Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istochnikam. Alma-Ata.
- 11 Kyzylasov L.R. (1993) Istorija Hakasii, s drevnejshih vremen do 1917 goda. Moskva: Nauka.
- 12 Қинајатұлы Z. (2010) Шыңғышан және қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу (monografija). Almaty: Tarih тағылымы.
- 13 Қытай зhylnamalaryндағы қазақ тарихының деректері (b.z. 275-840 zhzh.) (2006) Ekinshi kitap. Almaty: өнер.
- 14 Malov C.E. (1951) Pamjatniki drevnetjurkskoj pis’mennosti. Teksty i issledovanija. Moskva-Leningrad, Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR.
- 15 Melioranskij P.M. (1899) Pamjatnik v chest’ Kjul’-tegina. ZVORAO, T.12.
- 16 Муңжан N. (1994) Қазақтың қысқаша тарихы. Almaty: Zhalyн.
- 17 Орта Азия көшпелілері өркеніетінің тарихы: Т. II. Орта Азия көшпелілерінің дәстүр-лі мәдениеті: негіздері және тарихи сабақтары (2015). Zhauapty red., Т. Omarbekov. Almaty: Қазақ университети.
- 18 Salfarayly K. (1999) Түріктер (Tuzhiө). Zhyuzhəndar. Almaty: Sanat.
- 19 Trepavlov V.V. (2015) Stepnye imperii Evrazii: Mongoly i tatary. Moskva: Kvadriga.
- 20 Habizhanova G.B. (2003) Tele i teleu: jetnicheskie gipotezy //Alash: istoriko-jetnologicheskij nauchnyj zhurnal. №1(4). Almaty, 2003. S. 92-105.
- 21 Hrakovskij V. (1959) Sharaf az-zaman Tahira al-Marvazi. Glava o tjurkah. Trudy sektora vostokovedenija ANKaz.SSR, t. 1. Alma-Alma.